

**Комунальний заклад вищої освіти
«ВІННИЦЬКА АКАДЕМІЯ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»**
21050 м.Вінниця, вул.Грушевського, 13, тел./факс 55-65-60,
E-mail: bil@mail.vinnica.ua

Відділ суспільно-гуманітарної освіти

тел. 55-65-84

Мартинчук І.І.,
методист відділу
суспільно-гуманітарної освіти

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ З ІСТОРІЇ,
ПРАВознавства в закладах загальної середньої освіти
ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

**Громадянська та історична освітня галузь,
освітня галузь «Суспільствознавство»**

Історія

Методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти на 2023-24 навчальний рік затверджуються згідно Наказу Міністерства освіти і науки України від 15.05.2023 № 563 “Про затвердження методичних рекомендацій щодо окремих питань здобуття освіти в закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану в Україні”, Державного стандарту базової середньої освіти (далі – Державного стандарту), затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898 (<https://kmu.gov.ua/npas/prodeyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osvi-ti-i300920-898>), Типової освітньої програми для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти (наказ Міністерства освіти і науки України від 19.02.2021 р. № 235, <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/602/fd3/0bc/602fd30bccb01131290234.pdf>), що продовжують впроваджуватись у 2023-2024 навчальному році.

Для реалізації громадянської та історичної освітньої галузі Державного стандарту з переліку назв навчальних предметів та інтегрованих курсів, визначених Типовою освітньою програмою, різними авторськими колективами створено 13 модельних навчальних програм для 5-6 класів, 2 модельні навчальні програми для 7-9 класів, яким надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України». Перелік затверджених до використання МОН України модельних навчальних

програм громадянської та історичної навчальної галузі розміщений на сайті МОН України. (URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoyi-ukrayinskoyi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku>).

Модельні навчальні програми слугують основою для розроблення нової навчальної та навчально-методичної літератури для 5-9 класів. Запропоновані в модельних навчальних програмах різні варіанти навчальних предметів та інтегрованих курсів уможливають реалізацію закладами освіти академічної свободи.

Освітній заклад в рамках базової школи може обирати інший варіант модельної навчальної програми з освітнього предмета. Крім того у тому ж кейсі наведений перелік й інших складових НМК: календарно-тематичне планування, таблиці, електронні додатки, аудіо та відеофайли, атласи і карти тощо.

Особливостями навчання історії та суспільствознавства згідно з Державним стандартом є об'єднання історії України, всесвітньої історії і громадянської освіти в одну освітню галузь та у два цикли вивчення. Обов'язкові, загальні й конкретні освітні результати сформовані таким чином, що дозволяють способом поступового накопичення галузевих знань та вмінь формувати історико-хронологічне, геопросторове, критичне і системне мислення, розуміння сутностей демократії та прав людини на відповідному віковому рівні.

Залишається актуальним запропоновані в Державному стандарті змістові лінії «Людина і природа. Людина і світ матеріальних речей. Людина і суспільство. Людина і влада. Людина і світ уявлень та ідей». Ці змістові лінії можуть бути реалізовані через усі сюжети чи теми національної, європейської, світової історії. Громадянськомисловий компонент має бути присутній як на рівні окремих понять, так і на рівні відповідних запитань і завдань, які дозволять досягти запланованих Державним стандартом освітніх результатів. Особливої уваги потребують саме ті теми та завдання, які дозволять реалізувати практичні навички участі у розв'язанні проблем малої спільноти – класу, школи, долучитися до усвідомлення та вирішення проблем місцевої громади та українського суспільства в цілому.

В умовах переходу від затвердженого традиційного змісту навчальних предметів до першочергового завдання формування громадянської, соціальної, культурної та інших ключових компетентностей громадянської та історичної освітньої галузі особливої ваги набувають згадані вище модельні навчальні програми, що їх розміщено на офіційному вебсайті Міністерства освіти і науки України (<https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoyi-ukrayinskoyi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku>) й офіційному вебсайті Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» (<https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/hromadians-ka-ta-istorychna->

osvitnia-haluz/), та навчально-методичне забезпечення до них.

Стосовно вивчення історії в 7-11 класах, для цих класів зберігають чинність програми курсів з історії України та всесвітньої історії, затверджені МОН України у 2022 році (наказ МОН України №898 від 03 серпня 2022 р.) із внесеними змінами та доповненнями.

У **2023/2024 навчальному році в 7-11 класах** чинними є такі навчальні програми з історії:

- «Історія України. 7-9 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти».
- «Всесвітня історія. 7-9 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти».
- «Історія України. 10-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти».
- «Всесвітня історія. 10-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти».

Для учнів 10-11 класів також рекомендовано інтегрований курс «Історія: Україна і світ. 10-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти».

Програми всіх курсів з історії розмішені на сайті Міністерства освіти і науки України, у відповідній рубриці офіційної вебсторінки оприлюднено їхня

електронна

версія

(<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.WH.HU.6-11.pdf>;
<https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>).

Пояснювальні записки до навчальних програм визначають мету шкільної історичної освіти, окреслюють і деталізують компетентнісний потенціал предмета, інтегровані, міжпредметні та предметні змістові лінії, містять указівки щодо організації навчання.

Відповідно до чинних навчальних програм навчання предметів «Історія України» і «Всесвітня історія» може здійснюватися паралельно або послідовно. Для підвищення ефективності навчальної діяльності, зокрема розподілу часу, в навчальних програмах запропоновано синхронізувати навчання історії України та всесвітньої історії, зокрема в 7-11 класах. Перехід до синхронізації може відбутися на початку або впродовж навчального року, наприклад, на початку семестру. Учителька/учитель може використовувати розроблені в навчальній програмі таблиці синхронізації або вносити в них доречні зміни.

Історична освіта в закладах загальної середньої освіти реалізується на навчальних заняттях із предметів і курсів інваріантної та варіативної складових навчального плану освітньої програми закладу, а в старших класах – на навчальних заняттях із предметів і курсів за вибором відповідно до одного з визначених рівнів (рівень стандарту – обов'язковий мінімум змісту

навчального предмета; рівень профільної підготовки – поглиблений зміст з орієнтацією на майбутню професію).

Ще раз зафіксуємо позицію, що пріоритетним напрямом змін у змісті програм з історії є подальша деколонізація, декомунізація і дерусифікація українського освітнього та інфомедійного простору загалом, акцентування уваги на регіоналістику, зокрема кримсько-татарський фактор, та мотиви соборності України, формування в учнів мотивації та здатності захищати рідну землю, спираючись на знання історії.

Помітне місце у змісті програми, особливо історії ХХ-ХХІ ст. відведено і питанням виховання української національної пам'яті як основи української національної ідентичності (геноцидні практики тоталітарних властей, формування українського пантеону, використання українського національного історичного календаря тощо). Це і є реалізація політики декомунізації, прописаної у відповідних Законах про декомунізацію.

Сьогодні Україна переживає найважчі випробування за весь період незалежності. Повномасштабна війна, яку 24 лютого 2022 р. розпочала російська федерація, спрямована насамперед проти української державності та має виразні риси геноциду українського народу. Складовою цього геноциду є намагання путінського режиму знищити українців як політичну націю, зруйнувати не тільки українські міста і села, але й українську історичну пам'ять та національну самосвідомість.

У підготовці до цієї варварської війни путінський режим особливу роль приділяв фальсифікації історії та пропаганді «руського міра», формуючи у росіян імперську свідомість та шовіністичні настрої. Під час теперішньої важкої війни, за умов протистояння агресивній антиукраїнській пропаганді, особливе значення має збереження та розвиток української історичної освіти та подальше формування в української учнівської молоді патріотизму, усвідомлення загальнолюдських цінностей та несприйняття імперської і шовіністичної ідеології. При цьому українська історична освіта має не «віддзеркалювати» ідеологічні атаки з боку путінського режиму, а послідовно продовжувати формування в учнівства української історичної пам'яті, патріотизму та розуміння єдності України та українського народу з Європою та європейськими демократичними цінностями.

У зв'язку з цим актуальними під час навчання історії є теми, присвячені українському націєтворенню та ствердженню українських національних демократичних цінностей; історії боротьби за українську державність та протистояння імперській колоніальній політиці Московії-Росії, вивчення тенденцій розвитку української культури, усвідомлення значення історичної пам'яті для формування та розвитку демократичного суспільства тощо.

Важливим є **формування в учнівства чіткої понятійної системи**, що не дозволить ворожій пропаганді підмінювати поняття та маніпулювати свідомістю. Серед актуальних дефініцій, відповідно до вікових особливостей учнівства, варто звертати особливу увагу, зокрема, на такі: «геноцид»,

«геополітика», «демократія», «експансія», «ідеологія», «імперія», «колоніалізм», «ксенофобія», «націоналізм», «національна держава», «нація», «політика умиротворення», «політична нація», «репарація», «республіка», «сепаратистський рух», «тоталітаризм» та його різновиди («комунізм», «фашизм», «нацизм», «рашизм» – про нього йтиметься далі).

Зауважимо, що модель сучасної російської історичної пам'яті формується рашизмом та водночас є його продуктом. Вона базується на фальсифікованій історії Московії-Росії як головного «спадкоємця» давньої Русі; піднесенні та оспівуванні «державницької ролі» царів і тиранів від Івана Грозного до Сталіна; неосталіністському баченні історії Другої світової війни; розумінні рашистами розпаду СРСР як «найбільшої геополітичної катастрофи ХХ століття». Очевидно, до сказаного вище варто додати необхідність розуміння імперського характеру рашизму, його посилянь на «євразійство» та протистояння демократичній Західній цивілізації з її цінностями тощо.

Очевидно, у визначенні *ідеології «русского міра»* не варто вживати слово «руський», яке походить з часів Русі-України і не має відношення до штучних конструктів російських, радянських/советських ідеологів. У цьому контексті варто звернути увагу на те, що власне Русь у Х-ХІІ ст. перебувала в межах сучасних Київської, Чернігівської, Житомирської, частини Сумської, Полтавської, Черкаської, Вінницької областей України. Жителів цієї території, тобто представників племінних союзів полян, сіверян, деревлян тощо, називали русами. Із ХІІІ ст. Руссю, крім території сучасної Центральної і Північної України, називали й західноукраїнські землі. Приблизно у цей самий час словом «Русь» почали позначати віддалені північні окраїни, які сьогодні входять до складу Росії. Давня Русь була країною багатьох етносів (народів): окрім слов'ян – ще й фіно-угрів, балтів, татар (тюрків) та ін. Отже, мешканців земель і князівств давньої Русі називали русами, русинами, та аж ніяк не росіянами. Проте в сучасній Росії свідомо змішують поняття «Русь» і «Росія», «руси» і «росіяни». «Росіянами» називають київських князів, руських воїнів тощо. Натомість назви «Росія», «росіяни» з'явилися значно пізніше.

Зауважимо також те, що *історію України треба розглядати не тільки як історію етнічних українців, але й як історію земель і народів України*, які їх населяли і зробили важливий внесок в українську історію та культуру. Особлива увага має бути приділена історії кримли – корінного народу України. Збалансовано треба висвітлювати й історію різних релігійних спільнот на українських теренах.

Розкриваючи особливості української історії, необхідно дотримуватися принципу проблемно-хронологічної синхронізації зі всесвітньою, європейською історією, інтегральною частиною яких є історія України. Варто звернути увагу на роботи провідних українських істориків Ярослава Грицака «Подолати минуле. Глобальна історія України»; Сергія Плохія

«Брама Європи» та інші, де подано глибокі історичні контексти української історії.

Під час розгляду історичного матеріалу Середньовіччя важливо звернути увагу на те, що Велике князівство Литовське, Річ Посполита включали українські землі, де проживало українське населення, тому їхня історія є історією не тільки Литви, Польщі тощо, але й України. Крім того, згадані державні утворення можна розглядати як спроби створення перших європейських союзів. При цьому корисним може бути їх зіставлення і порівняння з імперією Карла Великого та ін.

Варто дотримуватися балансу та рівномірності у відведенні певного часу на вивчення *історії країн – сусідів України*, з якими історія нашої держави тісно пов'язана: серед них Польща, Словаччина, Чехія та ін. При цьому необхідно формувати в учнів розуміння як залежного (колоніального) становища України у складі різних імперій, так і суб'єктності України. З огляду на життєву важливість *стратегічного партнерства України* з Великою Британією та Сполученими Штатами Америки варто більшу увагу звертати на історію цих країн та міжнародні відносини України з ними.

Важливу роль в українській історії відігравали *події Української революції та українського національного й державного будівництва*; трагедія Голодомору 1932–1933 рр. Розглядаючи геноцидний характер Голодомору, а в ході подальшого вивчення історії – Голокосту, учнівство має усвідомити сутність геноциду, його основні ознаки-характеристики. Особливо актуально це з огляду на сучасний рашистський концепт «денацифікації» України, змістом якого насправді є геноцид українського народу, заперечення його права на державність та на саме існування.

Важливим є також українське, європейське та правдиве бачення історії Другої світової війни і післявоєнного світу, ролі України в системі міжнародних відносин, та особливої події національної історії – здобуття Україною незалежності в 1991 р.

Пильної уваги потребує також розгляд історії Революції Гідності та початку російсько-української війни у 2014 р., і новий етап агресії Росії – початок повномасштабної війни у лютому 2022 р. й боротьби за незалежність української держави. Крах путінського режиму, як і його агресивних попередників, та перемога України й вільного світу є неминучими у середньостроковій чи більш довгій перспективі. Навчання цього сучасного матеріалу має здійснюватися з дотриманням відповідних психолого-педагогічних норм, щоб убезпечити учнівство від отримання психологічних травм.

Україна опинилася на передній лінії фронту боротьби за європейські, людські цінності. Важливу роль у цій боротьбі має освіта взагалі та особливо історична, якій належить особлива роль у формуванні учнівства як свідомих громадян/громадян України.

Передумовою активного навчання є чергування різних форм діяльності учнівства. Наприклад, працюючи з текстами або ілюстраціями, учениці/учні можуть ставити запитання до фрагмента тексту чи ілюстрації, шукати відповіді на запитання, добирати коментарі до текстів або ілюстрацій, складати план, порівнювати тексти з ілюстраціями та картами, співвідносити відомості текстів та ілюстрацій з відомостями інтернет-джерел, виділяти у тексті головне (основну думку), переглядати та аналізувати відео, знаходити нові слова та витлумачувати їх за інструкціями підручника.

Учительству варто якнайширше залучати життєвий досвід учнівства, особливо під час розгляду питань громадянознавчого змісту та краєзнавства.

Застосування технологій активного навчання на заняттях із курсу, як-от мозковий штурм, дискусія, рольова гра, моделювання, взаємонавчання в малих групах, драматизація, слід поєднувати, наприклад, із роботою з підручником, короткою розповіддю, роботою із зошитом. Навчання також має передбачати різноманітну самостійну роботу учнівства як на уроках, так і вдома з наступним обов'язковим аналізом в класі.

Із-поміж продуктивних методів навчання варто надавати перевагу дослідницьким та ігровим. Виконання учнівством пошукових завдань може передбачати такі етапи: 1) пошук, опрацювання інформації (наприклад, щодо тлумачення поняття) із різних джерел; 2) обговорення здобутої інформації в класі; 3) витлумачення за допомогою вчительки/вчителя поняття й порівняння його визначення з підручником, словником тощо. А під час вивчення дітьми окремих тем курсу можна організувати їх участь в ігрових ситуаціях. Доречними виявляться ігри-подорожі та ігри-дослідження, що обмежуються однією темою чи навіть одним заняттям. Варто практикувати уроки-екскурсії (в тому числі й віртуальні), наприклад, до місцевого музею чи історичної пам'ятки.

Навчальні заняття з курсу мають перетворитися у своєрідні дослідницькі лабораторії чи дискусійні клуби, де кожна/кожен учениця/учень отримає змогу індивідуально чи в групі дослідити суспільні, історичні явища та процеси, висловити свою думку, аргументувати свою позицію, поміркувати вголос або письмово, поділитися особистим досвідом, враженнями.

Зауважуємо, що вчительству належить орієнтуватися на навчальні програми та підручники історії, які було доопрацьовано та актуалізовано за активної участі широкого кола науковців та освітян протягом 2022-2023 років.

У 2022 році в навчальні програми предметів «Історія України», «Всесвітня історія» та інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» внесено суттєві зміни на основі сучасної методології історії, з урахуванням нових історіографічних напрацювань, а також політичних, економічних, соціальних і культурних викликів, які виникли у зв'язку з повномасштабною збройною агресією Російської Федерації проти України. Доповнення, які

запропоновано, мають на меті увиразнити наскрізні лінії з минулого, що дають змогу пояснити сучасні події.

У навчальні програми включено погляд на Союз Радянських/Советських Соціалістичних Республік (Радянський/Советський Союз, СРСР/СССР) як на тоталітарну державу імперського типу. Цей погляд відкриває додаткові можливості для розуміння стану і статусу України у складі Радянського/Советського Союзу і пояснює російсько-українські відносини у пострадянській/постсоветській період. У СРСР/СССР імперський спосіб організації влади поєднувався з тоталітарним комуністичним режимом. Водночас доопрацьовані програми орієнтують на вивчення не тільки інструментів насильства, якого в ХХ столітті зазнавали українці, а й опору йому.

Під час вивчення Української революції наголошується на подіях 1917–1918 рр. Адже революція досягла мети, коли постала Українська Народна Республіка (УНР). Наступні ж події розглядаються в **контексті міждержавних відносин і боротьби за українську державність**. Такий підхід дає змогу чіткіше побачити збройну агресію та окупацію України більшовицькою Росією. У цьому ж контексті належить звернути увагу на те, що в навчальних програмах предмета «Історія України» та курсу «Історія: Україна і світ» у назвах розділів, які стосуються подій 1991 р., зазначено: «Відновлення незалежної України», що вказує на державотворчу спадкоємність сучасної України від УНР.

В оновлених навчальних програмах акцентовано увагу на **понятті «українська політична нація»**. Приверненню уваги школярства до питання української політичної нації сприятиме й включення в програму постаті В'ячеслава Липинського.

У навчальних програмах увиразнено **використання комуністичною владою голоду як політичного знаряддя**. Зокрема, включено сюжет про голод 1928–1929 рр., який став своєрідною прелюдією Голодомору 1932–1933 років. Голод 1928–1929 рр., хоча і стався на тлі недородів, усе ж був наслідком свідомих дій радянської/советської влади, її голодотворної політики. Таким чином більшовицький режим апробував масове голодування людей як знаряддя для приборкання українського села. Провокування світової продовольчої кризи (а по суті, голоду у кліматично вразливих регіонах світу) залишається **політичним інструментом в руках сучасного керівництва росії**.

Частина змін у навчальних програмах спрямована на **розширення просторових контекстів української історії**, створення додаткових можливостей для аналогій і порівнянь. Включено сюжет про національне державотворення ХХ ст. у країнах Балтії, Білорусі та Закавказзя. Цю інформацію внесено в контексті розпаду Російської імперії та Української революції.

Суттєвих змін зазнали навчальні програми в частині недавньої новітньої

історії, насамперед подій, пов'язаних зі збройною агресією Російської Федерації проти України. Передбачено повний (окремим навчальним блоком) розгляд *російсько-української війни*, що розпочалася в 2014 р. Наголошується на геноцидних діях політичного керівництва і російського війська щодо українців, національному опорі агресії та міжнародній підтримці України.

Навчальні програми оновлено і щодо переліків термінів/понять, що їх учнівство повинно знати/розуміти. Включено нові поняття, як-от: «присвоєння суверенітету» (у значенні привласнення, захоплення союзним центром суверенітету Української Соціалістичної Радянської/Советської Республіки), «руській мір», «рашизм»; замість вислову «політика русифікації» застосовано вислів «політика російщення», який точніше відбиває сутність явища і процесу; уточнено контекст застосування поняття «колабораціонізм». Оновлена програма допускає, пропонує змінювати поняття «радянський» на «советський» у контекстах, що вказують на: 1) неприйнятні для України і нав'язані керівним центром СРСР/СССР політичні, економічні, соціальні та культурні практики (напр., світогляд «советської людини», «советизація», «концепція “советського народу”»); 2) негативізацію, спотворення більшовиками (комуністами) понять «Ради», «радитися», «народовладдя». Складними для пояснення і розуміння можуть стати поняття «руській мір» і «рашизм», які на сьогодні не мають остаточних визначень. Ці поняття рекомендовано вивчати, виокремлюючи характерні ознаки та їхні прояви у площині внутрішньої та зовнішньої політики Російської Федерації.

Доктрина «русского міра» – неоімперська геополітична та ідеологічна теорія в Російській Федерації періоду путінізму, яка спрямована на реконструкцію російської імперської ідентичності. Владою та значною частиною інтелектуальної еліти, зокрема православного духовенства, Російської Федерації ця теорія бачиться як спосіб виходу з кризи ідентичності російського суспільства, зумовленої розпадом СРСР/СССР. Ґрунтується на переконанні про розпад СРСР/СССР як геополітичну катастрофу, історичну поразку та загрозу безпеці Росії. Йдеться про: 1) «розділеність російського народу» і його право на возз'єднання; 2) «штучність» нових державних кордонів; 3) необхідність захисту співвітчизників, у т. ч. силовими методами. Згідно з доктриною, «руськими» вважаються: етнічні росіяни, незалежно від місця проживання; російськомовне населення, незалежно від національності; співвітчизники, які коли-небудь проживали на території Російської імперії, СРСР/СССР та інших державних утворень, а також їхні нащадки. У Росії доктрина слугує ідейним підґрунтям для закликів до історичного реваншу – збройної агресії з метою реставрації Росії в кордонах СРСР/СССР до 1991 р., повернення російського контролю над країнами і територіями, які в минулому належали до Російської імперії чи були сателітами Радянського/Советського Союзу.

Доктрина стала виправданням прямої збройної агресії Російської Федерації проти України під претекстом «захисту російського і російськомовного населення». Така політика в цілому підтримується населенням Росії.

***Рашизм** – (квазі)ідеологія і практика владного режиму Російської Федерації наприкінці ХХ – першій чверті ХХІ ст., яка остаточно сформувалася під час президентства Владіміра Путіна. Термін з'явився в 1990 р., однак набув поширення з початком повномасштабної збройної агресії Росії проти України в 2022 р. Рашизм увібрав риси фашизму, нацизму, великодержавного шовінізму, імперства, релігійного традиціоналізму, ностальгії за радянським/советським минулим. Базується на ідеї про особливу цивілізаційну місію російського народу, нетерпимості до культури інших народів (зокрема, західної цивілізації та ліберально-демократичних цінностей), тоталітаризмі та імперіалізмі радянського/советського типу. У внутрішній політиці проявляється в агресивній зневазі до особистості, порушенні прав людини на свободу слова, переслідуванні та знищенні опозиції й інститутів громадянського суспільства, використанні засобів інформації в цілях дезінформації та пропаганди. У зовнішній політиці – у порушенні принципів міжнародного права, територіальній експансії, збройній агресії та державному тероризмі проти сусідніх суверенних держав, нав'язуванні світові бачення минуло винятково у світлі російських інтересів, зловживанні правом вето в Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй, використанні енергоносіїв як знарядь геополітичного впливу. Спрямований на знищення (геноцид) українців як національної та державної спільноти.*

На розгляд учительства пропонуємо також інший, але сутнісно подібний варіант визначення поняття «рашизм».

***Рашизм** – різновид тоталітаризму (поряд із комунізмом, фашизмом, нацизмом), політична ідеологія та соціальна практика правлячого режиму Російської Федерації кінця ХХ – початку ХХІ ст. Особливості рашизму – імперська ідеологія «русского міра» (зокрема – ідеї про «особливу місію російського народу» та його «старшість» по відношенню до інших слов'янських народів; утвердження російської версії православ'я як єдиної «правильної» християнської конфесії; авторитаризм, тоталітаризм та заперечення демократії; використання новітніх технологій для пропаганди в суспільстві, зараженому великодержавним шовінізмом; «обґрунтування» права Росії на «захист російськомовного населення» в інших державах світу; воєнна агресія, готовність до масових людських втрат серед населення країн – жертв агресії та самої росії.*

*Стосовно навчально-методичного комплексу, то його ядром завжди був, є і в доступному для огляду майбутньому залишиться **підручник**. Маємо обґрунтовані очікування на покращення у 2023/2024 навчальному році ситуації і на цьому напрямку. Підсумки вибору підручників для 6 класу Нової української школи підтверджують загальнодержавний тренд по закріпленню лідируючих позицій авторських колективів та відсів*

аутсайдерів. Це авторські колективи модельних навчальних програм курсів «Досліджуємо історію і суспільство» Пометун О.І., Ремех Т.О., курсів «Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти» Щупак І.Я. Власова Н.С та ін. і Кафтан М.В., Костюк І.А. Новікова К.О. Явний фаворит серед прихильників курсу «Історія України. Всесвітня історія. Підручник для 6 класу» – авторський колектив Щупак І.Я. Бурлака О.В. та ін.

Під час вивчення історії та громадянської освіти Міністерство освіти і науки України рекомендує використовувати посібники: Нариси з історії Криму XVIII – початку XIX ст.: додатковий матеріал для вчителів для 7-8 класів загальної середньої освіти / Цалик С. М., Мокрогуз О. П., Волошенюк О. В. / за редакцією Волошенюк О. В., Іванова В. Ф., Євтушенко Р. І. Київ: АУП, ЦВП, 2019. 71 с.; Історія Криму першої половини XX ст. Нариси. Навчальний посібник 10 клас. / Цалик С. М., Мокрогуз О. П., Волошенюк О. В. / за редакцією Волошенюк О. В., Іванова В. Ф., Євтушенко Р. І. Київ: Академія української преси, Центр вільної преси, 2020. 66 с.; Нариси з історії Криму у XX ст.: 1939–1990 рр.: додатковий матеріал для вчителів для 10 класу загальної середньої освіти. Навчально-методичний посібник / Цалик С. М., Мокрогуз О. П., Волошенюк О. В. / за редакцією Волошенюк О. В., Євтушенко Р. І. Київ: Академія української преси, Центр вільної преси, 2021. 71 с.

Крім того у цій же скарбниці наведений перелік й інших складових НМК: календарно-тематичне планування, таблиці, електронні додатки, аудіо та відеофайли тощо. Не треба забувати, що невід’ємною складовою навчально-методичного комплексу є атласи і карти.

Ще раз зафіксуємо позицію, що пріоритетним напрямом змін у змісті програм з історії є подальша деколонізація, декомунізація і дерусифікація українського освітнього та інфомедійного простору загалом, акцентування уваги на регіоналістику, зокрема кримсько-татарський фактор, та мотиви соборності України, формування в учнів мотивації та здатності захищати рідну землю, спираючись на знання історії.

Помітне місце у змісті програми, особливо історії XX-XXI ст. відведено і питанням виховання **української національної пам’яті** як основи української національної ідентичності (геноцидні практики тоталітарних властей, формування українського пантеону, використання українського національного історичного календаря тощо). Це і є реалізація політики декомунізації, прописаної у відповідних Законах про декомунізацію.

Ці питання знаходяться в епіцентрі змін у змісті підручників з історії для Нової української школи, вони активно обговорюються і в публічному інформаційному просторі, зокрема у циклі вебінарів з учителями історії, які зініціював і провів Український інститут дослідження Голокосту «Ткума».

Першим посеред низки аргументів, якими росія виправдовує анексію Криму є нібито приналежність півострова до етнічних «слов’янських земель». Зазначені посібники містять матеріали до уроків історії та

громадянської освіти і показують, як провадилася цілеспрямована політика Російської імперії та СРСР/СССР, спрямована на створення несприятливих умов для кримськотатарського населення, і навпаки, – сприятливих для росіян. Посібники пропонують низку завдань з формування навичок верифікації джерел, зокрема візуальних, і критичного мислення. Видання доступні за такими покликаннями: <https://aup.com.ua/dodatkovyi-materiali-do-urokiv-istorii/>, <https://aup.com.ua/istoriya-krimu-pershoi-polovini-khkh-st-na/>, <https://aup.com.ua/19786-2/>.

Також рекомендуємо звернути увагу на видання «Українська історія в кінофільмах: посібник для вчителя» / Волошенюк О. В., Мокрогуз О. П., Новікова Л. Є., Тримбач С. В., Черков Г. А. / за редакцією Волошенюк О. В., Іванова В. Ф. Київ: ЦВП, АУП, 2018. 57 с. Цей посібник для вчительства, яке навчає історії та медіаграмотності. Звернення до українських кінотекстів дозволить популяризувати кінематографічну грамотність та через призму мистецьких творів дискутувати про конфліктні ситуації і складні соціальні процеси в Україні. Конспекти занять також можуть бути використані під час вивчення курсів за вибором, факультативів, виховних годин, занять гуртків юних істориків, журналістів тощо. Завантажити видання можна за покликанням: <https://aup.com.ua/ukrainska-istoriya-v-kinofilmakh-pos/>.

Видання «Освітні практики із запобігання інфодемії, або Як не ізолюватися від правди. Навчальний посібник» / за редакцією Волошенюк О., Євтушенко Р., Іванова В., Кулакова А. Київ: АУП, Інтерньюз-Україна, ЦВП, 2020. 68 с. (<https://aup.com.ua/osvitni-praktiki-iz-zapobigannya-info/>) та відповідний відеокурс розроблені Академією української преси та громадським об'єднанням «Інтерньюз-Україна» у партнерстві з Міністерством освіти і науки України як освітня відповідь на інфодемію – поширення недостовірної та неточної інформації щодо COVID-19. Посеред інших розроблена лекція з історії та громадянської освіти: <https://medialiteracy.org.ua/videokurs-osvitni-praktyky/>.

Міністерством освіти і науки України також рекомендовано посібник «НАТО – сила, що захищає мирних громадян» / Т. Бакка, О. Волошенюк, О. Желіба, Р. Євтушенко, Т. Мелещенко, О. Мальований, О. Мокрогуз; за ред. О. Волошенюк, С. Дьоми. Київ: ВСВСДГО, 2019. 164 с.» <https://natodef.gromadosvita.org.ua/>. Він створений задля того, щоб зробити натознавство елементом викладання історії, політології та громадянської освіти в закладах загальної середньої освіти. Посібник має діалогічно-практичну спрямованість, може використовуватись у ході підвищення кваліфікації вчительства. Вправи і завдання посібника можуть бути використані як для вивчення курсу за вибором, так і для проведення виховних годин, занять гуртків юних істориків і журналістів.

Значно доповняють сучасний науково-методичний кейс учителя історії роботи таких відомих істориків і публічних інтелектуалів, як Володимир

В'ятрович, Ярослав Грицак, Іван Патриляк, Сергій Плохій, Тімоті Снайдер, які суттєво розширюють горизонти наукового пізнання минулого.

У зв'язку з широкомасштабним вторгненням російської федерації в Україну, яке розпочалось 24 лютого 2022 р. і призвело до тимчасового призупинення навчання, а потім до переходу на дистанційне навчання, рекомендуємо на початку 2023-2024 навчального року здійснити діагностику навчальних досягнень учнівства. Для цього варто вдатися до організації різних видів діяльності учениць/учнів та/або педагогічного спостереження, щоб спланувати систематизацію, узагальнення та закріплення навчального матеріалу, що опановувався дистанційно. В календарно-тематичному плануванні слід визначити для такої роботи достатньо навчального часу, оптимально ущільнивши новий зміст.

Щодо оцінювання, то тут варто знайти консенсус з колегами і напрацювати єдині вимоги. Основою оцінювання учениць/учнів є передбачені відповідною навчальною програмою очікувані результати навчання або складники ключових компетентностей і наскрізних умінь, а саме: 1) мінімальний обсяг знань, обов'язковий для засвоєння ученицею/учнем у відповідності до її/його індивідуального розвитку та пізнавальних можливостей; 2) основні уміння й навички, формування /розвиток/ удосконалення яких передбачено програмою; 3) ціннісні ставлення учениці/учня до історичних, суспільних, життєвих явищ і подій, що вивчаються. Такі результати укладено до кожного з розділів навчальних програм, і вони мають слугувати орієнтирами для тематичного/підсумкового оцінювання. Очікувані результати, визначені й сформульовані для кожного уроку в календарно-тематичному плануванні, можуть слугувати критеріями формувального оцінювання.

Під час оцінювання важливо керуватися моніторингом особистісного поступу здобувачок/здобувачів освіти у ході/після виконання ними навчальних завдань, дотримання ними принципів академічної доброчесності. Для усвідомлення ученицями/учнями своєї динаміки пізнавальної діяльності варто послідовно упроваджувати практики самооцінювання.

З історії не передбачено «обов'язковості» письмових узагальнювальних чи контрольних робіт. Формати (усні, письмові, комбіновані; «паперові», електронні) завдань для уроків узагальнення та/або тематичного контролю учительство обирає особисто. Оцінювання досягнень здобувачок/здобувачів освіти на уроках узагальнення відбувається на розсуд учительки/учителя. На уроках тематичного контролю оцінюються результати виконання завдань усіх присутніх учениць/учнів. Виставлені бали за такі уроки допомагають визначити перебіг динаміки пізнавальної діяльності школярства і більш об'єктивно здійснити тематичні, а згодом семестрові оцінювання. Згідно з «Інструкцією з ведення класного журналу...», затвердженою наказом Міністерства освіти і науки України від 03 червня 2008 р. № 496, «при виставленні тематичної оцінки враховуються всі види навчальної діяльності,

що підлягали оцінюванню протягом вивчення теми».

Сучасний урок – це динамічне, мобільне, варіативне освітньо-виховне заняття. Тому його проєктування має передбачати можливості конструювання, внесення змін, реагування на виклики й несподіванки. Методичні прийоми, які використовуються на уроках, треба добирати з урахуванням вимог до результатів навчально-пізнавальної діяльності, що відображені в модельних навчальних/навчальних програмах.

Компетентнісно орієнтована парадигма покликана змістити наголоси у співвідношенні між навчанням та учінням. Зокрема, для учениць/учнів процес засвоєння, по суті, запам'ятовування знань мав би поступитися місцем діяльнісному пізнанню і мав би завершуватися (в школі) не стільки обсягом «здобутих» (завчених) знань, скільки сформованими уміннями, навичками, досвідом, ставленнями. Тому сутність місії учительства теж мала би змінитися: не «викладати», чи, навіть, навчати, але комунікувати, координувати, взаємодіяти, супроводжувати пізнавальну діяльність здобувачок/здобувачів освіти. Тобто мають застосовуватись не лише методичні прийоми повідомлення знань, але, здебільшого, прийоми формування та вдосконалення умінь і навичок.

Сьогодні на уроках історії вчительство послуговується розмаїттям інформаційних ресурсів. Візуальні історичні джерела, аудіо-, відео-, електронні (он чи офлайн) матеріали, соціальні додатки, беззаперечно, зацікавлюють до учіння, підвищують його якість. Проте, одним з головних «інструментів» учительки/учителя залишається підручник.

Адже сучасний підручник з історії – це самодостатній навчально-методичний засіб. Він є не лише навчальною книжкою для учениці/учня, що пропонує тексти та ілюстрації змісту, а й методичною допомогою для учительки/учителя, що містить вправи, запитання, завдання, пам'ятки, тести, QR-коди з покликанням на додаткову інформацію, пізнавальні Інтернет-сторінки, ігри. Такими можливостями не слід нехтувати в жодному разі. Також повною мірою необхідно використовувати потенціал навчальних посібників, зокрема робочих зошитів: рукописних чи з друкованою основою.

Учніські зошити з історії учительки/учителі можуть переглядати один раз на семестр, і оцінка за ведення зошита може виставлятися в журнал. У такому випадку вона прирівнюється до поточної. Так само допустимо чинити з виконаними в зошитах практичними чи творчими завданнями, завданнями на контурних мапах. В учнівських рукописних зошитах можуть міститися супровідні записи, таблиці, замальовки, опорні схеми, виконані «від руки», простими чи кольоровими олівцями, ручками.

Підручники, посібники (у тому числі електронні), робочі зошити з друкованими основами, зошити для контролю та/або корекції пізнавальних досягнень, атласи, контурні, настінні мапи, що використовуються на уроках, повинні мати грифи Міністерства освіти і науки України.

Упродовж 2023-2024 навчального року в Україні традиційно

відзначатимуть/вшановуватимуть роковини важливих історичних подій. Бажано, щоб вони знайшли відображення як на уроках історії, так і в позаурочній навчально-виховній діяльності.

На сьогодні Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики Верховної Ради України готує проект постанови про пам'ятні дати та ювілеї у 2024-2025 роках.

Цього року в Україні *День пам'яті жертв Голодомору* випадає на 25 листопада 2023 р. (як традиційно – у четверту суботу листопада). Вшановуючи роковини Голодомору 1932-1933 рр. – геноциду Українського народу, особливу увагу належить приділити набуттю здобувачами/здобувачками освіти конкретно-історичних знань та осмисленню дітьми обставин виникнення, перебігу та наслідків сталінської політики творення голоду. Важливим є також поєднання класних та позакласних заходів для активізації потенціалу педагогіки партнерства, поєднання зусиль учительства-учнівства-батьківства для кращого осмислення й передання пам'яті про голод-геноцид з огляду виховання усвідомлення цінності власної держави, демократичних свобод, а також соціальної активності та відповідальності.

9 рудня 2023 р. у світі та в Україні відзначатимуть 75 річницю прийняття Генеральною асамблеєю Організації Об'єднаних Націй *Конвенції про геноцид* (09.12.1948 р.). Важливо звернути увагу на те, що автор концепції про геноцид Рафаель Лемкін досліджував це явище, зокрема, на прикладі Голокосту, та був одним із перших, хто запропонував кваліфікувати Голодомор 1932-1933 рр. в Україні як геноцид Українського народу. 10 грудня 2023 р. у світі та в Україні відзначатимуть чергову річницю прийняття Генеральною асамблеєю Організації Об'єднаних Націй *Загальної декларації прав людини* (10.12.1948 р.). Очевидно, що ці важливі дати є особливо актуальними за умов повномасштабної війни Російської Федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., та супроводжується численними порушеннями прав людини, а дії, вчинені збройними силами Росії за наказами її політичного і військового керівництва є геноцидом Українського народу (визнання цих дій геноцидом Українського народу відображено у відповідній Постанові Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні”» від 14.04.2022 р.).

У 2023-2024 навчальному році здобувачки/здобувачі освіти, учительки/учителі, науковиці/науковці закладів загальної середньої, професійної освіти та інших зможуть долучитися до *Всеукраїнського конкурсу учнівських робіт імені Лідії Коваленко і Володимира Маняка*. Його вже традиційно проводитиме Інститут історії України Національної академії наук України у співпраці з Міністерством освіти і науки України, за підтримки Науково-освітнього консорціуму вивчення Голодомору (HREC) при Канадському інституті українських студій Альбертського університету.

У 2023-2024 навчальному році здобувачки/здобувачі освіти, учительки/учителі закладів загальної середньої освіти та інших можуть долучитися до чергового, *XX Міжнародного конкурсу творчих робіт учнів, студентів та вчителів «Уроки війни та Голокосту – уроки толерантності»*. Організаторами конкурсу традиційно є Міністерство освіти і науки України та Український інститут вивчення Голокосту «Ткума».

З методичної точки зору, головна зміна, для якої готується шкільна історична освіта, – це перехід від лінійного принципу подачі матеріалу паралельних курсів вітчизняної та світової історії до вивчення єдиного інтегрованого курсу історії на основі прийнятого у демократичному світі концентричного підходу.

Одним із ключових напрямів діяльності вчителя історії у школі та поза її межами є і пошукова, історико-краєзнавча робота. Адже вона несе в собі величезний потенціал громадянського виховання та формування у школярів української національної ідентичності. І її епіцентром у школі має бути сучасний кабінет історії.

Нинішня ситуація створила унікальні умови для дослідження нами коріння своєї ідентичності, пізнання свого старого, і творення і пошанування нового українського пантеону національних героїв.

Змішаний формат навчання дозволяє нам ширше використовувати у роботі з учнями екскурсії як наживо, так і в онлайн-форматі, проводити пошукові дослідницькі експедиції, активно долучатися до проєктів зі створення шкільних музеїв, писати літопис допомоги фронту, допомагати волонтерам свого освітнього закладу і населеного пункту наблизити перемогу.

Для належної організації навчання історії та відзначення/вшанування визначних/пам'ятних подій учительство може скористатися ***вебсторінками офіційних інституцій та громадських об'єднань***. Це, зокрема:

- Громадський проєкт «ЛКБЕЗ. Історичний фронт»: <http://likbez.org.ua>;
- Електронний архів українського визвольного руху: <http://avr.org.ua>;
- Інститут історії України Національної академії наук України: <http://history.org.ua>;
- Історична правда: <https://istpravda.com.ua>;
- Україна Incognita: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita>.
- Український інститут національної пам'яті: <https://uinp.gov.ua>;
- Український освітянський видавничий центр «ОРІОН»: <https://orioncentr.com.ua/vebinary>.

Електронні бібліотеки

- Електронна бібліотека ДІАСПОРІАНА. Історія: <https://diasporiana.org.ua/category/istoriya/>;
- Електронна бібліотека Інституту історії НАН України: <https://cutt.ly/9wphiZNT>;
- Сайт Національного музею Голодомору-геноциду:

<https://holodomormuseum.org.ua/>;

- Сайт НРЕС (Українського науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору): <https://www.holodomor-hrec.com/>

Youtube-канали:

- МОН України: <https://www.youtube.com/c/MONUKRAINE>;
- Інституту модернізації змісту освіти: <https://www.youtube.com/channel/UCb99utEiwpGkESp19mxAfdg>

Освітні платформи:

- Всеукраїнська школа онлайн: <https://www.youtube.com/channel/UCqSeppXKUO6x8FSCWiMD1zA/featured>
- Навчальна платформа learningapps. Категорія «Історія»: <https://learningapps.org/index.php?category=9&s>;
- EdEra: EdEra – студія онлайн-освіти (ed-era.com) (курси з історії та правознавства);
- Prometheus: <https://prometheus.org.ua/> (різноманітні курси для особистісного розвитку);
- Освіторія: <https://osvitoria.media/>.

Основи правознавства

Правознавство як навчальний предмет сприяє особистісному розвитку і творчій самореалізації кожного учня через визнання загальнолюдських цінностей, здатність розуміти й оцінювати правові події, явища та процеси, формування критичного мислення, аналіз життєвих ситуацій відповідно до чинних правових норм.

У 2023-2024 навчальному році чинними є навчальні програми: «Основи правознавства. 9 клас» та «Правознавство (профільний рівень). 10–11 класи». Програми розміщено на офіційному вебсайті Міністерства освіти і науки України (<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.osnovy.pravoznavstva-9.pdf>; <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>).

У 2022 році було внесено низку змін до програми «Основи правознавства» для учнів 9 класів.

Зокрема, в пояснювальній записці додано: короткий опис змісту й основних положень кожного розділу програми з метою показати вчителю логіку побудови навчального матеріалу та зацентувати його увагу на основних питаннях змісту; таблицю з розлогим описом компетентнісного потенціалу предмета для практичної реалізації компетентнісного підходу в навчанні учнів.

З огляду на новітні методологічні принципи викладання суспільних предметів зазначається, що доречно розпочинати вивчення основ правознавства з обмірковування таких основоположних цінностей як людська гідність, свобода, рівність, справедливість, які частково відомі учням з інших предметів, акцентуючи увагу на тому, що людина є найвищою цінністю демократичного суспільства. Слід звертати увагу учнів на соціальні передумови виникнення права, що сформувалися на засадах суспільної згоди, спираючись на моральні ідеї та релігійні принципи.

За сучасною парадигмою праворозуміння право має базовий характер в системі соціального регулювання та історично передуює виникненню держави, тому доречним є пояснення сутності правового регулювання суспільних відносин через визначення службової ролі держави щодо суспільства, спираючись на правові інструменти, зокрема принцип верховенства права. Для з'ясування значущості права важливо формувати в учнів розуміння не лише його інструментальної цінності (способи, методи, типи, прийоми), а й соціальної цінності, вираженої через служіння інтересам людини, а не держави.

У зміст навчальної програми «Основи правознавства» (9 клас) відповідно до нової логіки його побудови та нових змістових акцентів внесено такі зміни: оновлено назву двох розділів: 1.«Основи теорії права і держави»; 5.«Правнича професія»; введено нові питання та теми практичних занять: а) ціннісно-сміслові, а саме: «Цінність права», «Соціальне

призначення держави» (практичне заняття), «Права людини. Покоління прав людини», «Демократія. Верховенство права»; «Зобов'язання держави у сфері прав людини: повага, захист, забезпечення» (практичне заняття), «Права дитини та їх захист»; б) пов'язані з викликами сьогодення як-от «Захист прав дитини від жорстокого поводження, експлуатації або інших форм насильства» (практичне заняття); в) такі, що стосуються неповнолітніх як учасників правових відносин, це: «Неповнолітні як учасники договірних правовідносин», «Спадкування і спадщина», «Неповнолітні як користувачі мережі Інтернет» (практичне заняття), «Здійснення права неповнолітніх на результати інтелектуальної власності» (практичне заняття), «Працевлаштування неповнолітніх. Складання резюме. Співбесіда» (практичне заняття); оновлено зміст розділу 5 «Правнича професія» для посилення профорієнтаційного компонента за рахунок тем «Призначення правника у сучасному демократичному суспільстві» та «Професійна етика правника» (практичне заняття).

Викладання навчальних предметів «Основи правознавства» у 9 класі та «Правознавство» для учнів 10-11 класів у 2023-2024 навчальному/році обумовлене особливостями національної правової системи в умовах дії правового режиму воєнного стану та повномасштабної збройної агресії РФ проти України. Це потребує поєднання у викладанні загальних питань права з урахуванням законодавчих змін, пов'язаних із введенням воєнного стану та створенням правових умов для підвищення обороноздатності держави, захисту національної безпеки і територіальної цілісності.

Однією із новел навчальної програми «Основи правознавства» (9 клас) є питання, присвячені надзвичайному та воєнному стану. В цьому контексті важливим є донесення до учнів змісту спеціально-правового характеру названих адміністративно-правових режимів, що полягає в особливій процедурі їх введення, зміні функціонування органів публічної влади, обмеженні окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб. Особливо слід звернути увагу на повноваження військового командування та військових адміністрацій під час дії режиму воєнного стану, а також на правові основи національного спротиву (територіальна оборона, рух Опору та підготовка громадян України до національного спротиву) й забезпечення участі цивільних осіб у захисті України.

Тенденція внутрішнього звільнення від тоталітарного панциру закріплюється також у змінах навчальної програми курсу «Основи правознавства». Для України як воюючої держави, особливої уваги заслуговує імплементація до навчальних програм освітніх закладів спецкурсу «Досліджуючи міжнародне гуманітарне право» у старшій ланці школи. МГП як комплекс правових норм, спрямоване на захист жертв міжнародних та неміжнародних збройних конфліктів, має свій, особливий термінологічний апарат, як то комбатант, цивільна особа, військовий та цивільний об'єкт,

військовополонений, окупована територія, евакуація, переміщені особи, воєнні злочини та кримінальна відповідальність за них тощо, і суттєво розширює кругозір як дорослих, так і підлітків. Фактично йдеться про ознайомлення учнівського контингенту як майбутнього мобілізаційного ресурсу держави з правилами ведення війни та виживання в зоні бойових дій.

У буденному житті підліток повинен не тільки знати, але й уміти скористатися правовими механізмами захисту прав людини.

У новому навчальному році серед законодавчих змін із питань загальноправового регулювання, що були прийняті до введення воєнного стану, необхідно враховувати наступні: Закони України «Про корінні народи України» від 01.07.2021 № 1616-IX, «Про основи національного спротиву» від 16.07.2021 № 1702-IX, «Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні» від 22.09.2021 № 1770-IX, «Про медіацію» від 16.11.2021 № 1875-IX, «Про Службу військового капеланства» від 30.11.2021 № 1915-IX, «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо спрощеного набуття громадянства України окремими категоріями осіб» від 14.12.2021 № 1941-IX.

В умовах бойових дій на території України необхідно актуалізувати теми програмового матеріалу, присвячені правовому і соціальному захисту внутрішньо переміщених осіб, забезпеченню прав і свобод громадян на тимчасово окупованій території України, правовому статусу біженців та осіб, які потребують тимчасового захисту, а також осіб, зниклих безвісти за особливих обставин.

Звертаємо увагу, що відповідно до статті 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» правосуддя на території, на якій введено воєнний стан, здійснюється лише судами. На цій території діють суди, створені відповідно до Конституції України. Скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється. У разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, де введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Після введення воєнного стану в Україні відбулися значні зміни у кримінальному законодавстві України, а саме:

- посилення кримінальної відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України (державна зрада, диверсія);
- посилення кримінальної відповідальності за мародерство (статті 185-187, 189, 191 Кримінального кодексу України);
- забезпечення юридичної відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність (зокрема, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основне або додаткове покарання за вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки

України, передбачених статтею 111¹ Кримінального кодексу України строком від 10 до 15 років; криміналізація колабораційної діяльності (стаття 111¹ Кримінального кодексу України);

– криміналізація дій, пов'язаних із несанкціонованим поширенням інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (стаття 114² Кримінального кодексу України);

– скасування кримінальної відповідальності у випадках добровільної здачі зброї, бойових припасів, вибухових речовин або пристроїв;

– запровадження кримінальної відповідальності за незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги (стаття 201² Кримінального кодексу України);

– доповнення переліку обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння в умовах дії воєнного стану обставиною виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (стаття 43¹ Кримінального кодексу України).

Під час дії воєнного стану зупинено застосування окремих норм трудового законодавства України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 № 2136-ІХ, яким тимчасово змінено норми Кодексу законів про працю України щодо укладення трудового договору, змін істотних умов праці, розірвання трудового договору з ініціативи працівника або роботодавця, встановлення та обліку часу роботи та часу відпочинку, оплати праці, порядку надання відпусток, призупинення дії трудового договору.

Окремою структурним складником навчальних програм із зазначених предметів є практичні заняття, спрямовані на формування/розвиток в учнівства уміння практичного застосування набутих правових знань та окремих положень законодавства. Кожне практичне заняття є тематичним і має певне змістове наповнення відповідно до контексту конкретної теми. Залежно від пізнавальних інтересів конкретного класного колективу та часового ресурсу вчитель може обирати із зазначених у програмі теми практичних занять або пропонувати свої. У 9 класі рекомендується проводити щонайменше одне практичне заняття із запропонованих навчальною програмою «Основи правознавства» до розділу чи теми.

На практичних заняттях доцільно використовувати методи кооперативної роботи, дослідницькі методи, метод проблемного викладу. Відповідно до сучасних методичних підходів учитель не сам пропонує проблему, а визначає її спільно з учнями. Також спільно слід виробити критерії оцінювання роботи учнів. Основним завданням учителя на практичних заняттях є організація процесу та сприяння, допомога учням під

час розв'язання проблем.

Серед інформаційних ресурсів для проведення практичних занять, зокрема з акцентом на права людини, слід використовувати напрацювання міжнародних організацій, таких як ООН, Рада Європи та ОБСЄ, розміщені у відкритому доступі у мережі Інтернет. Особливу увагу варто приділити «Керівним принципам освіти в галузі прав людини для систем середньої школи», розроблені Бюро демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ, що містять конкретні рекомендації для впровадження освіти з прав людини у ЗСО. Документ доступний за посиланням: <http://osce.org/odihr/93969>.

У навчанні правознавства слід акцентувати увагу на правах людини як наскрізному компоненті всіх навчальних предметів. Відповідно до Указу Президента України № 119 «Про Національну стратегію у сфері прав людини» від 24 березня 2021 року, зміст освіти повинен включати формування в учасників освітнього процесу поваги до прав людини, її гідності, засад демократії, ненасильницької культури та культури доброчесності. Важливо забезпечити формування цінностей та світогляду здобувачів освіти як невід'ємних складників компетентнісного підходу, а також імплементувати в освітній процес положення Всесвітньої програми освіти у сфері прав людини та Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти в галузі прав людини.

Для формування безпечної поведінки учнів в Інтернеті помічними ресурсами будуть посібники, розроблені/перекладені українською мовою за сприяння Координатора проектів ОБСЄ в Україні, а саме: «Онлайн» – друге оновлене видання навчально-методичного посібника «Керівництво із соціально-педагогічного супроводу формування безпечної поведінки підлітків в інтернеті». Перше видання схвалено для використання в закладах освіти комісією з інформатизації закладів освіти Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (лист ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» від 09.11.2017 № 21.1/12-Г-761): доступний за посиланням: <https://osce.org/files/f/documents/0/f/483533.pdf>; «Інтернет, який ми хочемо – посібник для учителів» (The Web We Want): доступний за посиланням:

http://webwewant.eu/documents/10180/973204/Handbook_teachers_lesson_plans_all_UA.pdf/87b2bd1c-bcab-4701-8017-19dff1887003; «Інтернет, який ми хочемо – посібник для підлітків» (The Web We Want): доступний за посиланням:

http://webwewant.eu/documents/10180/945868/WebWeWant_youthUA.pdf/b5d8c012-ff53-40d0-967e-e0dc32ffcb22

Для посилення практико-орієнтованого складника навчання, розробки та проведення практичних вправ із прав людини помічним буде посібник, розроблений Бюро демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ спільно з Радою Європи, Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини та ЮНЕСКО «Освіта у сфері прав людини у шкільній системі Європи,

Центральної Азії та Північної Америки: збірник прикладів успішних практик». Доступний за посиланням: <http://osce.org/ru/odihr/102230?download=true>.

Також корисним буде оновлений посібник з освіти з прав людини за участю молоді «Компас», виданий у межах проекту Ради Європи «Молодь за демократію в Україні», що реалізується у межах Плану дій Ради Європи для України на 2018-2022 роки та ґрунтується на попередньому досвіді та продуктивній двосторонній співпраці Ради Європи та Міністерства молоді та спорту України у межах Рамкової програми співробітництва в галузі молодіжної політики між Радою Європи та Міністерством молоді та спорту України на 2016-2020 роки. Доступний за посиланням: <https://coe.int/uk/web/compass>

Оцінювання учнів є невід’ємною частиною освітнього процесу. Його метою є не лише перевірка і контроль знань і умінь учнів, а й забезпечення їхньої рефлексії та зворотного зв’язку вчителя. Тому на уроках слід застосовувати формувальне оцінювання, що спрямоване на відстеження особистісного поступу кожного учня, опанування ним навчальним досвідом як основи компетентності, забезпечення його індивідуальної траєкторії розвитку. Формувальне оцінювання здійснюється постійно й передбачає надання учням підтримки, коригування засобів, форм і методів, проєктування подальших цілей навчання. Для формувального оцінювання вчитель може організувати самооцінювання та взаємооцінювання учнів.

Крім формувального, вчитель застосовує підсумкове оцінювання (тематичне, семестрове та річне). Підсумкова оцінка за семестр виставляється з урахуванням результатів тематичного оцінювання.

Невід’ємним складником роботи вчителя правознавства є постійний моніторинг нових сучасних концепцій у розвитку теорії права, стандартів захисту прав людини, відхід від прив’язки до законодавства та навчання учнів основним принципам, доктринам та інститутам, в основі яких покладені права та основоположні свободи людини. Помічними у цьому контексті будуть новітні підручники у цій сфері, розроблені за сприяння Координатора проєктів ОБСЄ в Україні, зокрема: «Конституційне право» (за ред. М. І. Козюбри): https://osce.org/files/f/documents/9/d/489959_0.pdf; «Загальна теорія права» (за ред. М. І. Козюбри): <https://osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf>.

Для наскрізного викладання прав людини у межах курсу «Основи правознавства» для 9 класу та предмета «Правознавство» (профільний рівень) для 10-11 класів важливо підтримувати рівень компетенцій учнів у цій царині. Помічним у цьому контексті стане онлайн-курс «Права людини в освітньому просторі», розроблений Координатором проєктів ОБСЄ в Україні спільно зі студією онлайн освіти EdEra за підтримки Міністерства освіти і науки України та рекомендований Міністерством (лист від 20.03.2019 № 1/11-2803). Курс допоможе учням зрозуміти сутність та еволюцію

концепції прав людини; права кожної людини та особливості прав дитини; умови обмеження прав та їхнє гарантування державою; права учасників освітнього процесу, зокрема, в Інтернеті; ідею освітнього закладу, дружнього до дитини; стан дотримання прав у закладі освіти; механізми захисту прав людини в Україні. Доступ до курсу: URL: https://courses.edera.com/courses/course-v1:EDERA_OSCE+HRE101+2019/about. Цей курс стане в нагоді вчителям під час викладання правознавства чи позакласної правової роботи; його також можуть зараховувати заклади післядипломної педагогічної освіти при проходженні вчителем курсів підвищенні кваліфікації (за умови отримання сертифіката).

Для розвитку навичок безпечної поведінки учнів в Інтернеті стане в пригоді Посібник з кібергігієни та протидії кібербулінгу, створений IREX в рамках програми «Мріємо та діємо» (2022 р.), що реалізується за фінансової підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) у партнерстві з Центром «Розвиток КСВ», Будуємо Україну разом (БУР), Making Cents International (MCI), Міжнародним республіканським інститутом (IRI) та Zinc Network. Посібник містить інтерактивні вправи для опанування учнями такими навичками як: ідентифікувати кібер-загрози та реагувати на них, застосовувати правила безпечної поведінки в Інтернеті, та принципи онлайн конфіденційності та цифрового сліду; ідентифікувати та протистояти проявам кібербулінгу. Доступний за посиланням: <https://mriemotadiemorazom.org/>.

В умовах війни вкрай актуальним є курс за вибором «Міжнародне гуманітарне право» (для учнів 10 (11) класів закладів загальної середньої освіти), програма якого рекомендована Міністерством (лист від 02.07.2018 № 22.1/12-Г-470). Вивчення курсу спрямоване на вироблення в учнів стійкої зацікавленості проблемами міжнародного гуманітарного права; формування вміння використовувати гуманістичні цінності як базові в повсякденному житті і в подальшій професійній діяльності, вести діалог, спілкуватися з носіями різних культур і цінностей; розвиток культури ненасильницьких відносин, вміння аналізувати свої погляди тощо. Надзвичайно важливим є формування громадянськоактивного та відповідального учнівства, здатного дотримуватися норм гуманітарного права і принципів поваги до життя і людської гідності, захищати і розвивати їх у майбутніх сферах своєї діяльності. Учні мають розуміти причини появи тимчасово переміщених осіб, біженців, складнощі їхнього життя тощо.

Українською Гельсінською спілкою з прав людини та Національним Товариством Червоного Хреста в Україні за підтримки Міністерства розроблено посібник та онлайн курс «Вивчаючи міжнародне гуманітарне право». Їх завдання – сприяти формуванню громадянської компетентності учнів через опанування комплексом знань, вмінь і ставлень, які просувають ідею людяності і формують запит щодо зменшення насильства під час збройного конфлікту, нетерпимого ставлення до воєнних злочинів, подолання безкар-

ності та постконфліктного врегулювання і впровадження перехідного правосуддя. Головна мета курсу – надати учням 10-11 класів первинні знання щодо природи та змісту міжнародного гуманітарного права і показати його нерозривний зв'язок із правами людини та цінностями сучасної цивілізації, ознайомити з діяльністю міжнародних гуманітарних організацій, Червоного Хреста в Україні, мотивуючи їх до глибшого розуміння понять людяності, гуманізму, справедливості та миру. Зміст курсу містить історичну та правову інформацію щодо основ міжнародного гуманітарного права та його ключових принципів – гуманності, розрізнення, пропорційності (сумірності), прийняття запобіжних заходів під час нападу, заборони заподіяння надмірних ушкоджень і зайвих страждань. Основна увага у навчанні курсу має бути спрямована на розвиток соціальних та громадянських компетентностей, пов'язаних з ідеями гуманності, моралі, прав людини, верховенства права, справедливості, свободи, спроможності діяти як відповідальні громадяни, а також комунікативних навичок, допитливості, емпатії, сприйняття ситуації невизначеності та багатозадачності, уміння конструктивно взаємодіяти з іншими.

Курс розрахований курс на 17 навчальних годин і складається із 10 модулів, має вступ та урок узагальнення. Кількість годин на вивчення кожної теми – орієнтовна. Вчитель може самостійно планувати освітній процес залежно від поставлених завдань, наявності навчального часу та особливостей учнівського колективу. Цей курс може вивчатися як курс за вибором у 10-11 класах, поглиблений модуль у курсі правознавства, використовуватися як програма тематичного гуртка тощо.

Оцінювання навчальних досягнень учнів за результатами вивчення пропонованого змісту та навчальної діяльності пропонується за чинними критеріями оцінювання з курсу правознавства із урахуванням формувального оцінювання.

Для проведення цікавих та практичних уроків із правознавства можна використовувати матеріали Освітнього центру, що відкрився у Верховній Раді України 19 липня 2019 року. Його мета – підвищення довіри громадян до Верховної Ради України через ознайомлення їх з роботою парламенту та депутатського корпусу. Головною цільовою аудиторією Освітнього центру Верховної Ради України є молодь, зокрема школярі та студенти. Додаткова інформація за посиланням: <https://osvita.rada.gov.ua/news/Vinform/73364.html>. Джерелом важливої інформації для професійного розвитку учителя є сайт Українського інституту національної пам'яті, команда якого пропонує освітянам цілий ряд цікавих проєктів із малодосліджених сторінок нашої історії.

З цікавими напрацюваннями передових учителів у процесі викладання правознавства, громадянської освіти можна ознайомитися і на сайті Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба».

Стосовно того, як викладати історію в умовах війни, то назагал відповідь на таке питання може бути одна – це насамперед дотримання вимог нормативної бази. Крім того, варто дослухатися і до таких порад, як використання на уроках компетентнісного потенціалу підручника; творчий підхід до справи та пошук власного творчого почерку; доречне практикування інтерактивних методик навчання; переведення (у разі необхідності) навчання у цифровий формат або використання його елементів у режимі змішаного навчання; виконання учнівських проєктів; контроль і об'єктивне оцінювання роботи кожного учня.

Список використаних джерел та літератури

1. Верховна Рада України. Офіційний портал. Закон України «Про повну загальну середню освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>.
2. Міністерство освіти і науки України. Офіційний сайт. Державний стандарт базової середньої освіти, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України Постановою Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2020 року №898. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola/derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti>.
3. Міністерство освіти і науки України. Офіційний сайт. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoyi-ukrayinskoyi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku>.
4. Міністерство освіти і науки. Офіційний сайт. Всесвітня історія. Історія України. 6-11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.WH.HU.6-11.pdf>.
5. Міністерство освіти і науки України. Офіційний сайт. Основи правознавства. 9 клас. Навчальна програма для освітніх закладів. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.osnovy.pravoznavstva-9.pdf>
6. Міністерство освіти і науки України. Офіційний сайт. Громадянська освіта (Інтегрований курс) 10 клас. Рівень стандарту. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf>
7. Інститут модернізації змісту освіти. Офіційний сайт. Навчально-методична скарбниця НУШ 5-6 класи. Громадянська та історична освітня галузь. URL: https://docs.google.com/spreadsheets/d/1mC99CMln4MEbhW_G4v62ptgK8i0MpJAv/edit#gid=7959224715
8. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>.
9. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>.
10. Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T150316>.

11. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T150315?an=1>
12. Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба». Офіційний сайт. URL: <https://ww2.novadoba.org.ua/>.
13. Перелік рекомендованої МОН начальної літератури на 2023/2024 навчальний рік: <https://www.schoollife.org.ua/perelik-rekomendovanoji-mon-nachalnoyi-literatury-na-2023-2024-navchalnyi-rik/>
14. Сайт Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума». URL: <https://tkuma.dp.ua/ua/>.
15. Сайт Українського інституту національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/>
16. В'ятрович В. Нотатки з «кухні переписування історії». Київ: Наш Формат, 2022. 528 с.; За лаштунками «Волині-43». Невідома польсько-українська війна та ін.; Історія з грифом «секретно».
17. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України: Київ: Портал, 2021. 432 с.; Подкаст Ярослава Грицака: <https://www.youtube.com/playlist?list=PLpXNW3lwgte8h2eIBMo-X2zhnh5HwKHGo>; <https://www.youtube.com/@HistoryShchupak>
18. Патриляк І. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939-1960 роках. Харків: КСД, 2015. 512 с.; Визвольна боротьба ОУН й УПА (1939-1960 рр.). Монографія. Київ: ВД «АДЕФ-Україна», 2020. 712 с.
19. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. 2-е вид. Харків: КСД, 2018, 496 с.; Ядерне безумство. Історія Карибської кризи. Харків: КСД, 2022. 368 с.; Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу. 512 с.; Ялта: ціна миру. Харків: КСД, 2019. 416 с.; Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи. Харків: КСД. 396 с.; Убивство у Мюнхені. По червоному сліду. Харків: КСД, 2017. 512 с.
20. Снайдер Тімоті. Чорна земля. Голокост як історія і застереження. Київ: Медуза, 2017. 394 с.; Перетворення націй. Польща. Україна. Литва. Білорусь. Київ: Дух і літера, 2014; Лекції з історії України. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=OZlgAYG0uec>.